

Sibel Orhankazi

Dr. Öğr. Üye., Kafkas Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi, Kars/Türkiye
Assist. Prof. Dr., Kafkas University/Faculty of Arts and Sciences, Kars/Turkiye

eposta: sibelorhankazi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3327-7949>

RorID: <https://ror.org/04v302n28>

Atıf/Citation: Orhankazi, Sibel. 2025. XVII. ve XVIII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı-İran Münasebetlerinde Afgan ve Özbek Meseleleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/43, 356-368. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1663521>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	23.03.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	16.05.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.06.2025

XVII. VE XVIII. YÜZYIL ORTALARINDA OSMANLI-İRAN MÜNASEBETLERİNDE AFGAN VE ÖZBEK MESELELERİ

Öz

Osmanlı Devleti'nin İran coğrafyasındaki hâkimiyet mücadelesi ve bu coğrafyada farklı devletler ile toplulukların etkileşimi tarihte önemli bir yere sahiptir. Avrasya'ya dâhil İran gibi köklü ve geniş bir coğrafyada Özbek ve Fars topluluklarının yanı sıra Afgan unsurlarının varlığı ile siyasi ve sosyolojik yapısı geçmişte olduğu gibi bugün de kritik meselelerden birini oluşturur. Bu kritik meseleler tarihte şiddetli bir şekilde karşı karşıya gelen Osmanlı ve Safevîler ile sonrasında gelen İran devletlerini ortak bir paydada buluşmaya itmiştir. Bu ortak paydanın en önemli hususlarından biri bölgede yaşayan halkın ülke sınırlarını tehdididir. İran coğrafyasındaki yerel halklar ve bu halkların yaşayış tarzlarıyla idare edilme biçimleri özellikle bölgeye hâkim ya da bölge üzerinde kuruluş aşamasında olan devletler için sürece göre yaşanan karışıklıkların değişmez bir gerçekliğidir. Bölgedeki Afgan ve Özbek halkları yüzyıllarca bu gerçekliğin önemli parçası olmuşlardır. Bölgedeki bu topluluklar Osmanlı-İran çıkarları doğrultusunda her iki devletin siyasi ve ticari ilişkilerinde rol oynamışlardır. Bu çalışmada Osmanlı-İran siyasi ve diplomatik ilişkileri ile sınır güvenliklerinde Afgan ve Özbeklerin rolü ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti'nin önemli sınır sancaklarından biri olan Bayezid sancağındaki Özbek, Afgan ve diğer pek çok aşiret ve topluluğun hareketliliği Osmanlı-İran sınır meseleleri ile güvenliğine örnek teşkil eder. Osmanlı Arşiv kaynaklarında bu hususla ilgili önemli vesikalar yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Safevî, İran, Afgan, Özbek.

AFGHAN AND UZBEK ISSUES IN OTTOMAN-IRAN RELATIONS IN THE MID XVII. AND XVIII. CENTURIES

Abstract

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı-İran Münasebetlerinde Afgan ve Özbek Meseleleri

The Ottoman Empire's struggle for dominance in Iran and the interaction of different states and communities in this geography have an important place in history. The presence of Uzbek and Persian communities, as well as Afghan elements, and the political and sociological structure of Iran in a geography as deep-rooted and vast as Iran, which is part of Eurasia, constitute one of the critical issues today as in the past. These critical issues have pushed the Ottomans and Safavids, and the Iranian states that followed them, to find a common ground. One of the most important aspects of this common ground is the threat to the borders of the countries by the peoples of the region. The local peoples in the Iranian geography and the way they live and are governed is a constant reality of the conflicts experienced according to the process, especially for the states that dominate the region or are in the process of establishment in the region. The Afghan and Uzbek peoples in the region have been an important part of this reality for centuries. These communities in the region played a role in the political and commercial relations of both states in line with Ottoman-Iranian interests. In this study, the role of Afghans and Uzbeks in Ottoman-Iranian political and diplomatic relations and border security is revealed. The mobility of Uzbek, Afghan and Afghan tribes and many other tribes and communities in Bayezid Sanjak, one of the most important border sanjaks of the Ottoman Empire, is an example of Ottoman-Iranian border issues and security. There are important documents on this issue in the Ottoman archival sources.

Keywords: Ottoman, Safavid, Iran, Afghan, Uzbek.

Giriş

İran coğrafyası, tarih boyunca farklı siyasi ve etnik unsurların mücadele sahnesi olmuştur. Özbek ve Afgan topluluklarının İran'daki varlığı ve faaliyetleri özellikle Osmanlı-İran sınır güvenliği ve siyasi ilişkileri açısından belirleyici bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin Safevîler ve devamında gelen devletlerle olan ilişkilerinde bu toplulukların faaliyetleri çoğu zaman bir tehdit oluştururken diplomatik bir fırsat da yaratabilmiştir.

İran coğrafyası üzerinde hâkimiyetin el değiştirmesi ve göçe bağlı hareketliliği saymazsak, Afgan ve Özbek gibi yerleşik toplulukların tutumları, Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinden intikal eden Doğu ve bilhassa Kafkasya mücadelelerinde önemli bir yere sahiptir. Bu topluluklar zamanla Kafkasya üzerinden taarruz suretiyle Osmanlı yerel idarecilerin ve yerleşik halkın düzenini bozarak bölgedeki kadı ile mutasarrıfların şikâyetlerinin artmasına ve çözüm arayışlarına sebep olmuştur. Osmanlı-Safevî mücadelesinde, Şah İsmail müttefik bulmak için Venediklere elçi gönderirken Yavuz Sultan Selim ise ortak düşmanlarına karşı Özbeklere bir elçi göndererek birlikte hareket etmeyi önermiştir. Sultan Selim bunu bilhassa doğu bölgesi ahalisinin Safevî baskısından kurtarmak için istediğini beyan etmiştir (Saray 2006: 28). Bu dönemde Özbek Şeybani Han ayrıca Babür'e karşı Afganlar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışıyordu. Şeybani Han'ın sağladığı kısmi başarı ile Şah İsmail Merv bölgesinde yenilgiye uğratılmıştır (Erman 2017: 6).

Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail devirlerinin dışında Osmanlı'nın Safevîler ile mücadelesinin şiddetli olduğu dönemlerden biri Hoy, Urmiye, Selemas ve sonrasında Şirvan ile Tiflis gibi pek çok şehrin fethedildiği ve bu tarihten sonra sınır beylerin kuvvetlerinin İran'a karşı hazırlandığı 1578 senesidir. Sonraki süreçte askerî ve siyasi mücadeleler devam etse de bölgedeki yerel beyler ile gerek olası savaş durumunda gerek sınır barışı hususunda anlaşmalar yapılmıştır. 1590'a kadar on iki yıl süren savaşlardan sonra Osmanlı Devleti fethettiği yerleri tanzim etmek ve sınırlarda dağılan reayasını toparlamak için barışı tercih etmiştir. Aynı durum Özbek tehdidi ve iç isyanlar ile başı dertte olan Safevî Devleti için de geçerliydi (Kütükoğlu 1993:43-45-200).

XVI. yüzyıldan beri Afgan bölgelerine hâkim olan Babürlerin XVII. yüzyılın sonlarına doğru zayıflamaya başlamasıyla Safevîler Kandehar'ı işgal etmiş ve bu durum Afgan Galzay (Gılçay) aşiretinde tedirginlik yaratmıştır (Saray 2006: 70). Kökenleri Kalaçlara dayanan Galzay aşireti tıpkı Eftalit kökenli Abdaliler gibi Kandehar dolaylarında yaylak ve kışlak olmak üzere hayvancılık ve hayvan ticareti ile uğraşan büyük topluluklardı (Yazıcı 2022: 3). Galzay Safevîler ve Babürlerin hâkimiyet mücadelesi Afgan topluluklarının güçlenmesinin önünü açmış, Galzaylar 1722-1730 yılları arasına kadar İran'a hâkim olabilmıştır (Erman 2017: 6).

XVIII. yüzyılın başlarında Safevî Devleti'nde yoğunluk kazanan taht kavgaları ve beraberinde gelen otorite boşluğu İran'ın doğu tarafının Afgan Mir Üveys'in oğlu Mahmud Han'ın eline geçmesine, kuzeybatısının büyük bir kısmının ise Rusya'nın hâkimiyetine girmesine neden olmuştur. Safevî hanedanından II. Tahmasb'ın elinde sadece Osmanlı'nın doğu sınırındaki İran şehirleri kalmıştı. Ancak bu şehirler daha sonra Afganlı Eşref Han'ın eline geçmiş, 1728'de batı tarafının Osmanlılara ait olduğu üzerinde anlaşmaya varılmıştır. İran'da iktidarı ele geçiren Nadir Şah 1736-1739 yılları arasında doğuda Delhi'ye kadar uzanan Afgan ve Hint seferlerinde bulunmuş batıda ise Osmanlı ile karşı karşıya gelmiştir (Sarıkcıoğlu 2013: 7-9).

Nadir Şah'ın ölümünden sonra 1748'de Ahmed Şah Dürrânî (1748-1772) Milli Afgan Devleti'ni kurarak sınırlarını Horasan'dan Peşâver vadisini kadar genişletmiştir. Bu sırada ülkesinin batı cephesinde giderek güçlenen Şii İran ile mücadele eden Osmanlı Devleti'ne müttefik olma düşüncesi güdülmüştür. Devrin Osmanlı padişahı III. Mustafa (1757-1774) bu düşünceye olumlu yanıt vermemiştir (Saray 2006: 77). Ancak Ahmed Şah Hindistan'da bir kuvvet oluşturan Sihler üzerine 1762 ve 1764 yıllarında iki sefer düzenleyerek güney sınırlarını koruma altına almıştır. Ahmed Şah'ın ölümünden sonra içte aşiretler arasında çekişmeler yaşanmış ve Sihlere karşı başarı sağlanamaması nedeniyle Lahor 1775'te elden çıkmış başşehir ise Kâbil'e taşınmıştır. Bu tarihlerde Belûcîlerin başına buyruk hareket etmeleri göz ardı edilmiştir. 1793'te Timur Han'ın yerine geçen oğlu Zaman Şah'ın yedi yıllık hâkimiyet döneminde ise iç karışıklıklar Afgan hanedanlığının yıkılmasına neden olacak kadar

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı-İran Münasebetlerinde Afgan ve Özbek Meseleleri

büyümüştür. İç karışıklıklar devam ederken Sihler Peşâver'i ele geçirmiştir. Diğer taraftan Rusların kıskırtması ile Herat'ı almaya çalışan İran'ın saldırısından çekinen İngilizler 1839'da Sihler ile anlaşarak Afganistan'ı işgal etmiştir. Üç yıl içinde İngilizler ülkeden çıkarıldıysa da dağılan Afgan birliklerin toparlanması kolay olmamıştır. Rusların Afganistan'a yaklaşma politikasını takip etmeleri üzerine İngilizler ülkeyi 1878 sonlarında ikinci kez işgal etmişlerdir. İngilizlerin 1880 yılında bugünkü Afganistan sınırını belirlemeleri ve Hayber Geçidi'nin Şimdiki Pakistan olan Hindistan sınırları içinde bırakılması birçok Afgan'ın anavatanlarının dışında kalmasına yol açmıştır (Saray 1988b: 401-408). Afganların sürgün, göç ve iç karışıklıkları ise günümüze kadar devam etmiştir. Nitekim bunun en önemli nedenlerinden biri de 1978'de dostluk ve iş birliği anlaşması imzalanmış olmasına rağmen Sovyetlerin buna uymayarak Aralık 1979 yılından başlayarak Afganistan'ı işgal etmesidir (Erman 2017: XIV). Daha sonraki süreçte ABD 11 Eylül saldırıları gerekçesiyle Afganistan'ı işgal etmiş ve 2021'de çekilme kararı alarak ülkenin yeniden uluslararası meselelerde yer almasının yolunu açmıştır. Afganistan'ın coğrafi yapısı, toplumsal dinamikler, aşiret örgütlenmesi gibi pek çok neden küresel güçlerin Afganistan işgallerinin başarısızlıkla sonuçlanmasını sağlamış ancak Afgan nüfusunun bölgeye dağılımında dengeler de bozulmuştur (Gökçay ve Levent 2025: 95).

Bölgede büyük sorunlar teşkil eden Afgan nüfusu Nadir Şah'ın ölümünden sonra artış göstermekle beraber İran'a ilk ciddi Afgan nüfusunun yerleşmesi XVIII. yüzyılın başları olarak kabul edilebilir. Günümüzde dahi İran'da çok sayıda Afgan yaşamaktadır ve bunlar Afganistan'daki karışıklıklardan dolayı İran'a yerleşmişlerdir (Attar 2006: 204). Kendi ülkelerinde XVIII. yüzyıla kadar bağımsız bir siyasi birlik kuramayan Afganlar Galzay sülalesinden Mir Üveys ve Dürrânî Ahmed Şah'ın iktidarı ele geçirmelerine kadar Afganistan topraklarında Moğollar, Timurlar, Türk Hint hükümdarları ve Safevîlerin tabiyetinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Nadir Şah'ın hazinesinin kaynak sağladığı Ahmet Şah Dürrânî ve tahtını devralan oğlu Timur Şah, yönetimleri sırasında mutlak bir siyasi otorite sağlamak için çaba sarf etmemişlerdir (Erman 2017: 7). Nihayetinde XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusların ve İranlıların yanı sıra Çinliler ve İngilizler de Özbek ve bölgedeki diğer halkları kendilerine entegre etmeye çalışmışlardır (Roux 2005: 427).

Bu çalışmanın amacı bölgedeki Özbek ve Afgan unsurlarının faaliyetlerini ve bu faaliyetler karşısında Osmanlı Devleti ile İran'da alınan tedbirleri incelemektir. Konu ile ilgili Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Kasım 1751 tarihli C. HR. 29. 1448 numaralı defter ile *Hatt-ı Hümayun (HAT.)* vesikalarında yer alan veriler yol göstericidir. C. HR. 29. 1448 numaralı defterde yer alan vesikalarda ise bölgenin güvenliğinin sağlanması gerekliliği, Özbek, Afgan başkaldırıları ve İran mücadelesi ile ilgili malumat ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu hususlar İzzî Süleyman Efendi'nin *İzzî Tarihi* eserinde de ele alınmıştır. Ancak savaşan tarafların asker sayıları kaynaklarda farklıdır. *İzzî Tarihi*'nde belirtilen askerî birliklerin sayıları arşiv kayıtlarında belirtilenlerden farklıdır. Arşiv kayıtlarında belirtilen askeri birlikler daha fazladır. Bu sayı muhtemelen birliğe sonradan

katılanlar ile artış göstermiştir. Çalışmada ayrıca yararlanılan 1649 tarihli *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi* evrakı (TS. MA. e.) Osmanlı-İran uzlaşması ve bölge gidişatı ile ilgilidir.

Çalışmada Özbek ve Afgan halkların yanı sıra bölgenin diğer topluluklarına değinilmesi ve geçmişteki siyasi ve toplumsal karışıklıklara yer verilmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. XV. yüzyılın sonları ile Rusya ve İran'ın bölgedeki varlığı, Türk hanlıkları ile diğer Fars kökenli unsurların anlaşmazlıkları, XVIII. yüzyılın ikinci yarısındaki aşiret ve grupların nasıl bir sürece gireceği ve bölgede ne gibi sıkıntıların oluşabileceği hakkında ipucu vermektedir. Osmanlı doğu sınırında İran ve Osmanlı tebaası meseleleri birçok araştırma ve inceleme eserlerine konu olmuştur. Ancak özellikle İran nüfuzuyla bütünleşmiş olan Özbek ve Afgan toplulukları ile Osmanlı İran siyasi ilişkilerine yansıyan meselelerinin arka planını irdelemek önem arz eder.

Türkiye-İran hudut meselelerinde sadece Özbek ve Afgan değil aynı zamanda bölgede yaşayan diğer topluluklar arasında diplomatik uzlaşma yakın tarihlere kadar süregelmiştir. Nitekim 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasından itibaren küçük değişikliklerle beraber, yaklaşık 378 yıldır hemen hemen sınır problemleri ve güvenliği ile alakalı ilişkiler devam etmektedir. 1907'de İran meşrutiyyetinden sonra bölgedeki aşiretlerin Türk köylerine saldırılarını engellemek için Osmanlı tarafından karşı taarruz yapılmış ve bu harekâta İran toprakları da alınmıştır. İlerleyen yıllarda ise Türkiye kendi sınır karakollarını, bu aşiret saldırılarını önlemek için, öne almış ve buna karşın İran nota vermiş; sınırlar ancak 23 Ocak 1932'de imzalanan ve Van-Kotur'un İran'a, Küçük Ağrı Dağı'nın ise Türkiye'ye verilmesi ile sonuçlanan Türkiye-İran Sınır Anlaşması ile netleşmiştir (Öztürk 2017: 36).

1. Safevî, Afgan ve Özbekler ile Osmanlı İlişkileri

Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmed ile başlayan Türkistan yakınlığı XV. yüzyılın sonlarına doğru Timurlu hâkimiyetine son veren Muhammed Şeybani Han zamanında Şii İran'a karşı Özbeklerle iş birliği neticesinde pekişmiştir (Saray 2017: 4). II. Bayezid döneminde (1481-1512) Şeybani Han tarafından toparlanmaya çalışılan Özbekler ve diğer Safevî liderleri ile barışın korunmasına özen gösterilmiştir (Çelik 2022: 301).

Safevî Devleti kuruluş sürecinde Şah İsmail ve etrafında toplanan Türkmenlerin ortak amaçları Orta Anadolu'da siyasi birlik kurmaya çalışmaları olarak görülse de bölgedeki askerî faaliyetler Osmanlı Devleti'nin sert tedbirler almasını gerekli kılmıştır (Gündüz 2008: 451). Safevî Devleti'nin (1501-1536) Osmanlı'nın doğusunda kurulmuş olması ve bölgedeki tarikat şeyhlerinin Anadolu'daki Türkmen ve aşiret gruplarla yakınlık kurması Osmanlı ile bir mücadele ortamı oluşturmuştur. Diğer taraftan Özbekler de sınır komşusu oldukları Safevîleri vur kaç taktiği ile uğraştırmaktaydı (Çelik 2022: 301). İran'daki Safevî Devleti ile Maverâünnehir'deki Buhara Özbek hanlığı arasında geçen şiddetli savaşlar Safevî devlete karşı ortak mücadelede olan Osmanlı Devleti ile Özbekleri birbirine özellikle XVI. yüzyılın ortalarına doğru daha da yakınlaştırmıştır (Alpargu 2007: 119). Şah İsmail'in Tebriz'e hâkim

olup tahta çıkması esnasında II. Bayezid ona elçiler göndererek tebriklerini bildirmiş ancak Anadolu topraklarına olan ilgi sonraki süreçte mücadeleler ve Türkistan meseleleri artarak devam etmiştir. Şah İsmail'in batıdaki topraklarla ilgilenmesini fırsat bilen Özbekler Horasan'ı ele geçirip hâkimiyetlerini Kirman'a kadar genişletmeye çalışmışlardır. Bunun üzerine Şah İsmail Horasan'a hareket etmiş ve Özbekleri 1510'da ağır bir yenilgiye uğratarak Merv ve Herat'ı hâkimiyet altına almıştır. Safevîlerin Şeybani Han'ın kesik başını Osmanlı Padişahı II. Bayezid'e göndermeleri (Gündüz 2008: 451-457, : Çelik 2022: 302) Şeybani Han'ın bu şekilde ölümü ve bölgede çıkan karışıklıklar Özbekleri dağılma noktasına getirmiştir (Şimşir 2018: 63).

Siyasi olarak Özbek ve Safevîler arasındaki mücadele XVI. yüzyıl boyunca sürmüştür. 12 Aralık 1512'de Özbekler bir Safevî birliğini dağıtmışlardır. Bu sırada iki güç arasındaki sınır da Amuderya'ydı (Roux 2005: 381, 382). Safevîlerin yanı sıra Özbeklere Babürler de saldırmışlardır. Ancak bu saldırılara verilen karşılık sonrası Özbekler Semerkand merkezli Maverâünnehir'de hâkimiyeti ele geçirmiştir. 1514'te Çaldıran'da Safevîlere karşı başarı, Osmanlıların Özbeklere yardımını sağlamış ve Osmanlı Özbek iş birliği yeniden tesis edilmiştir (Şimşir 2018: 63). Osmanlı Devleti'nin Özbeklerle iş birliği Kanuni Sultan Süleyman devrinde de sürdürülmüştür. Bu sırada I. Şah Abbas (1586-1629) Safevî tahtına geçtiğinde bir taraftan Osmanlılar diğer taraftan Özbek hanlarıyla mücadele halinde olduğu için düşmanlarından en azından birinden kurtulmak için Osmanlılarla anlaşmayı uygun görerek topraklarının önemli bir kısmından vazgeçmiştir (Uzunçarşılı 2011: 63). III. Murad devrine gelindiğinde Safevîlerle mücadelede Özbeklere silah ve askeri destek verilmesi kararlaştırılmış ve tertip edilen askerler Bakü limanından gemilerle Özbek hanlığına ulaştırılmıştır. Bu süreçte Safevî ordusu yıpratılmış, Özbekler Herat'ı Osmanlılar Gence ve Karabağ'ı ele geçirmişlerdir (Ülker 2019: 3990) Ancak Safevîlerin Temmuz 1598'deki Herat harekâtı Özbek Devleti'ni anarşiye sürükleyen önemli olaylardan biridir (Kütükoğlu 1993: 219). I. Şah Abbas'ın Osmanlı ile barış ilan etmesi Özbekleri yalnız bırakmış olsa da siyasi bağlar ve Osmanlı'nın yardımı devam etmiştir (Saray 2017: 8). Diğer taraftan Osmanlı Devleti Safevîlerle ilgili gelişmeleri de sınır valileri aracılığı ile raporlar doğrultusunda takip etmiştir (Aydoğmuşoğlu 2015: 67).

Safevî askerinin çoğu Afgan, Özbek ve Kaçar aşiretlerinden oluşmaktaydı. Olağanüstü durumlarda bu askerlere merhamet gösterilmeyerek ağır cezalarda bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle bu toplulukların her fırsatta başkaldırdığı görülür (İzzî Süleyman Efendi 2019: 456, 457). Bu süreçte Osmanlı Devleti ile Safevîlerin siyasi ve ticari ilişkileri ile (Yazıcı 2022: 2) Özbeklere olan ılımlı yaklaşımı söz konusudur. Şöyle ki Osmanlı topraklarına çeşitli nedenlerle geçmiş olan Özbek halkına iyi muamelede bulunulmuştur. Türkistan bölgesinden 1790 yılında Osmanlı başkentine gelip gaza ve cihada katılmak istediklerini belirten Özbek asıllı beş vatandaşa kaymakam tarafından tüfek ve kılıç ile bir miktar harçlık verilmesi önerilmiştir. Bu vatandaşlara hiçbir şekilde zarar verilmemiştir. Bunların Nakşibendi şeyhi dâîleri olduğu da tespit edilmiştir (BOA. HAT. 1397/56118). Esasında

Osmanlı Devleti genel olarak bütün Türkistan ve İran coğrafyasında ta ki Safiyüddin Erdebîlî'den sonra torunu Hoca Ali'ye (1392-1426) kadar Sünni anlayışa sahip bütün tarikat şeyh ve dâîlerine değer vermiştir. Ancak siyasi süreçte daha farklı bir yaklaşım söz konusudur (Çelik 2022: 300).

Şah II. Tahmasb Afganlarla savaşırken birçok kez Osmanlılardan yardım istemiş ancak Osmanlılar buna karşılık vermemiştir. İsfahan Afganların tasarrufundan çıkarıldıktan sonra Şah Tahmasb bir mektupla Osmanlıdan işgal edilmiş bölgelerin geri verilmesini istemiş ancak Osmanlı sultanı bu isteği Osmanlı'nın bu bölgeleri işgali altında bulundurduğu dönemdeki bütün masraflarının karşılanması şartına bağlamıştır. Bu şarttan sonra İran ordusunun başında olan Nâdir, ilhak edilmiş olan bölgeleri geri almak amacıyla Osmanlılarla savaşmıştır (Şabânî 2002: 80, 81). Diğer taraftan Safevîlerin çöküşünden sonra haleflerinin sefahat hayatı sürerken giderek zayıflaması ile Şii din adamlarının uyguladıkları baskıcı rejim Sünni savaşçı Afganlar açısından katlanılmaz hal alınca 1722'de Afganlar isyan ederek İsfahan'ı ele geçirmişlerdir. Bu tarih Tahmasb'ın Sultan Hüseyin'in varisi olduğunu ilan ettiği döneme tesadüf eder. Afganların başı ise Kirman ve Horasan arasında göçebe hayat süren Nadir'di (Roux 2005: 414, 415). Nadir, aynı zamanda Afganları II. Tahmasb zamanında yenip ülkeden atan komutandı (Soofizadeh 2020: 33). Şehzade Safi Mirza'nın kız kardeşi ile Osmanlılara sığınması ve İstanbul'da bir şah gibi karşılanması, daha sonra İran'a gönderilmesi sırasında Nadir Şah'ın ölümü üzerine İran'daki iç karışıklıklar ve Afgan fitnesinin çıkması İran'daki köklü temelleri ve birliği sarsmıştır. Afgan fitnesi İran'a bilhassa Şah Tahmasb ve ailesine büyük zararlar vererek Nadir'i musallat etmiş ve ailenin de Osmanlı'ya sığınmak zorunda olduğu bizzat şehzade tarafından aktarılmıştır. Merhum kardeş Tahmasb'ın zaferler kazanan ordusunun henüz toy iken Afganlarla mücadele ettiği ifade edilmiştir (Subhî Mehmed Efendi 2007: 791, 811).

Bölgede siyasi dengelerin değişmesi ve Rus yayılımı sonrası ağır vergilere maruz kalan Özbek ve diğer topluluklar vergi vermemek şartıyla teker teker bölge hanlarına tabi olmuşlardır. XVIII. yüzyılın ortalarında Çinlilerin Doğu Türkistan'a nüfuz etmeye başlaması üzerine Kâbil, Buhara, Hokand ve Pamir gibi Batı Türkistan beyleri ittifak kurmaya başlamışlardır. Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrânî ise 1773'te bu ittifakın başında yer almıştır. Tabi bu ittifak ve direnişler fazla sürmemiş Çin tehlikesi biraz olsun ortadan kalkınca bu topluluklar bölgede yine bir iktidar mücadelesine girmişlerdir (Togan 1981: 208-211).

2. İran Toplumsal Düzeninde Osmanlı Devleti'nin Tutumu

İran, coğrafyası ve tarihi gereği pek çok toplumu barındıran bir yapıya sahiptir. Bu coğrafyadaki toplum içinde yer tutmuş kabilelerden biri Afganlardır. Afganistan'ın kuzeyinin eski bir Türk yurdu olması Afganistan ve Afganların tarih boyunca Türklerin hareket alanında kalmasına hatta bazı dönemlerde Türk hâkimiyetine girmesine yol açmıştır. Özbekler ise

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı-İran Münasebetlerinde Afgan ve Özbek Meseleleri
Afganistan'daki en kalabalık Türk topluluğuydu ve çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı (Uçar 2009: 527).

Kıpçak ve Altın Orda Tatarlarına verilen genel ad Tokma, Toğmak kavminin bir kısmı muhtemelen Özbek handan (1312-1340) sonra genel bir isim olarak yaygınlaşmıştır. Bunlar Maverâünnehir'in işgalinden önce Kazak ve Nogaylarla aynı dili kullanmışlardır. Daha sonra kent Türkleri ile kaynaştıktan sonra dilleri değişmeye başlamıştır (Togan 1981: 31-47). Bunun dışında doksan iki boydan oluşan Şeybani toplulukları da XIV. yüzyılda Özbek adını almışlardır. Bu adı alan topluluklar ile aynı coğrafyayı paylaştıkları diğer halklar zamanla bölge üzerinde mücadele eden devletlerle etkileşime geçmiş hatta bazı dönemlerde yapılan savaşların seyrini değiştirmişlerdir. Diğer taraftan XVI. yüzyılın başında Osmanlı ile Safevîler arasındaki çatışma bu halkların yaşadığı Doğu Anadolu ve Batı İran'ın tahrip edilmesine neden olmuştur. Bu süreç sanıldan daha erken dönemde Ermenilerin de göç etme sürecini başlatmış, kimisi Konstantinopolis'e kimisi İsfahan'a kimisi daha uzak bölgelere dağılmıştır. Bölgede kalan Türk toplulukları ise birbiriyle mücadeleye devam etmiştir (Roux 2005: 345-376, 377). Rus tesiri ile bu toplulukların iş birliği hatta bölgede ve bilhassa Buhara işgal edildiğine Afgan birliklerinin de desteği söz konusudur (Togan 1981: 441). Ancak büyük çıkarları olan büyük devletlerin müdahalesi ile zaten kendi aralarında mücadelesi olan toplulukların hamleleri bölgede birlik sağlanamamasına ve güçlü Türk devletlerin kurulamamasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde taşrada ve merkeze uzak bölgelerde sadarete gönderilen arzuhallerde Osmanlı topraklarının dört bir taraftan düşmanla sarılı olduğu ifade edilmektedir. Düşman olarak nitelendirilenler ise sadece komşu büyük devletler değil aynı zamanda ülke içerisinde ve sınırlardaki aşiret toplulukları ile sınır ihlalinde bulunun yağmacı gruplardı. Basra beylerbeyinin Osmanlı padişahına gönderdiği arzuhalde serhat illerdeki karışıklık ve söylentilerin fazlalığına değinilmiştir. Ancak abartılı söylentilere itimat edilmemesi gerektiği de ifade edilmiş, Bağdat Semavat Sancağı, Basra, Urmiye ve Şam ile ilgili malumat verilmiştir (BOA. TS. MA. e. 640/5. 1a). Aynı malumat içerisinde İran ile ilgili durumlar da yer alır. Her ne kadar siyasi ve askerî bağlamda Osmanlı ve İran-Safevî ebedi iki düşman olarak görülse de ülke topraklarındaki unsurlar ile sınır güvenliğinde uzlaşma yolunun bulunması zorunlu bulunmuştur. Hindistan ve Özbek civarındakilerin İran ile husumetleri Osmanlı ile İran diplomatik ilişkilerine ve uzlaşmaya yön vermiştir. Ocak 1649'da İran şahının Osmanlı Devleti'nin Bağdat elçisine ılımlı yaklaşımı ve iltifatları Osmanlı ile İran arasında olumlu yaklaşımlara yol açmıştır. Afgan ve Özbek grupların İran ile husumetleri nedeniyle Osmanlı ile anlaşma yapılmasının tavsiye edilmesi ve İran hacılarına izin verilmesinin Osmanlı'ya yarar sağlayacağını ifade edilmesi bu olumlu yaklaşımların önemli adımlarından biridir (BOA. TS. MA. e. 640/5). Elçi olarak gönderilmiş olan Mehmet Çavuş'a han ile ağaların ziyafet vermesi ve iyi muamele edilmesinin yanı sıra 50 bin kuruşa karşılık gelen üç bin tümen akçe hediye olunması tembih edilirken pazarcılar da aynı şekilde olumlu karşılanmıştır. Elçilerin malumatında Sultan Murad'ın gerçekleştirdiği barış üzerine

durulmasının daha faydalı olacağı belirtilmiştir. Çünkü bir taraftan bölge isyanları yatıştırılırken diğer yandan her tarafın düşmanla dolu olduğu bildirilmiştir. Buna karşılık Şahruh Sultan'ın küçük biraderi Şih Ali Sultan'ın şahın yanında imrahor olarak yer aldığı ve bir elçi ile gönderileceği belirtilmiştir. Şahruh Sultan'ın ölmesiyle Şih Ali taarruza girişmiş, ancak daha sonra kendisine bir ulak ile yeni şahtan haber gelince kendisinden Acem hacıları için izin talep etmesi istenmiş, anlaşma üzerine de karar verilmesi, hacılarla tüccara engel olunmaması hususunda ayrıca elçiye mektup gönderilmiştir. Osmanlı elçisi Acem tüccarının çoğunluğunun ticaret ve pazarcılık ile uğraştığını iletmiştir. Bunların Osmanlı topraklarına ticaret amacıyla gelip gittiği ve yolların işlerliği ile şehirlerin hareketliliğinde Osmanlı ekonomisine özellikle Basra'da faydaları olduğu belirtilmiştir (BOA. TS. MA. e. 640/5. 1b).

3. Osmanlı ve İran Sınır Güvenliği Meselesi

Osmanlı İran arasındaki tebaa sorunu, aşiret faaliyetleri ile sınırdaki bu toplulukların her iki devlet topraklarına da firar edip bölge halkı ile tüccarı rahatsız etmesi yüzyıllarca devam eden bir meseleydi (Orat ve Orhankazi 2015: 672-686). Bu meselelere başka bir sınır komşusu olan Gürcistan'ın faaliyetleri de eklenince bölgedeki gerginlik artmaktaydı. Osmanlı Devleti bu hususta öncelikle devletlerarası hukuk kuralları ile çözüm yolu bulmaya çalışmış hatta bunun için hukuk ehli kimselerin tayinini gerekli görmüştür (BOA. C. HR. 29/1448-5). Osmanlı Devleti İran'daki Afgan ve Özbek taşkınlıklarını kastederek, Nadir Şah'ın tasarrufunda olan bölgenin 1751'lerde çapulcu ile dolduğunu, bu çapulcuların yağma ile türlü zararlara sebep olup esir tutmaya kadar ileri gittiğini, Malazgird'teki eşkiya ve Sebki aşiretinden bazı gruplarla birleşip serhat şehirlerindeki emniyeti bozduklarını beyan etmiştir (BOA. C. HR. 29/1448-5).

Osmanlı Devleti'nin İran sınırındaki topluluklarla sorun yaşadığı en önemli yerlerden biri Bayezid ve çevresiydi. Bayezid, Osmanlı Devleti'nin 1751'de Erzurum eyaletinin doğu sınırlarındaki en uç sancaklarından biriydi. Bu sancak Erivan'a oldukça yakın olması bakımından Osmanlı Devleti'nin sınır savunması açısından önemli yerlerden biriydi. Burayı önemli kılan en büyük etkenlerden biri de İran'a sınır olmasıydı. 1751 tarihli arşiv kaydında Nadir Şah'ın daha önce birçok kez Bayezid'e taarruz ettiği ifade edilmektedir (BOA. C. HR. 29/1448-3). Bayezid sancağının yanı sıra Malazgird sancağındaki Sebki aşiretiyle beraber diğer aşiret grupların faaliyetleri ile Patnos tarafındaki on iki tımar köyüne yağma ve baskılar düzenlenmesi bölgede sükûnetin sağlanmasını zorlaştırmaktaydı. İran'daki karışık durumlar ve sınırdaki aşiretlerin kışkırtılmasının sona ermemesi Osmanlı'nın sınırdaki en büyük meselelerinden birini teşkil ediyordu. Afgan ve Özbeklerin başkaldırıp Azerbaycan'ı zapt etmeleri, Hoy ve Nahçıvan'daki hareketlilik (BOA. C. HR. 29/1448-2), İran ve Kafkasya'nın bazı bölgelerine Özbek ve Afganların saldırısı, bu toplulukların Tiflis hanı ile mücadelesi Bayezid sancağının güçlendirilmesi gerekliliğini doğurmuştur. Kasım 1751'de Azerbaycan'da düzeni sağlamak için Azerbaycan nazımı Afgan Azad Han yirmi bin kadar askerle Tebriz ve

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı-İran Münasebetlerinde Afgan ve Özbek Meseleleri

Urmiye taraflarında hareket ederek bölgeyi zapt etmiş (BOA. C. HR. 29/1448-2) Merâğa ve Erdelân tarafları yakıp yıkılmıştır. Kerim Han Zend ise Azad Han ile savaşma amacıyla Kazvin ve Hemedan arasına konuşlanmış, diğer taraftan Tiflis hanı Tahmuras Han Gürcü askerî ile toplanıp Acem topluluğu ile Revan, Gence ve Tiflis'i kuşatmıştır (İzzî Süleyman Efendi 2019: 811-906). Bölgede Gürcü prensi Erekle, Temmuz 1748'de Tiflis'i ele geçirerek itibar kazanmıştı. İran'daki pek çok idareci onu İran monarşisinin hakemi olarak görmeye başlamıştı. 1749'da Kaçar Muhammed Han Gürcülerin müttefiki olan Erivan hanlığına saldırmış ancak başarılı olamamıştır. 1751'de Şeki hanı ile Dağıstan Lezgileri arasında yapılan savaşla Gürcüler ağır kayıplar vermiş olsalar da sonrasında aynı yıl Afgan reisi Azad Han'a karşı kazanılan zaferle bu kayıpları telafi etmişlerdir. Gürcüler bu tarihte Aras Nehri'nin kuzeyindeki bütün toprakları geçici olarak ele geçirmişlerdir. (Lang 1957: 148-153). İran tebaasından olan ve Azerbaycan'ı zapt eden Özbek ve Afgan topluluğu ise geri çekilmiştir (BOA. C. HR. 29/1448-2, 3).

1751'de Azerbaycan nazımı Azad Han'ın Tebriz ve Urmiye'ye nizam verme çabasından sonra İranlı Can Ali Bey yardım için Tiflis hanına müracaat etmiş, geri çekilen Özbek ve Afgan taifesinin tamamen kökünün kazınması amacıyla birkaç Gürcü ve Çerkes'i görevlendirip Erivan'a göndermiştir. Bu durumdan haberdar olan Azad Han, mevcut askerle yola çıkıp Erivan topraklarına Musa Han ve Halil Han ilerleyip Gürcü ordusuna saldırmış ve nihayetinde Gürcü ordusuyla bir çarpışmaya girilmiş ve bu sırada Gürcü ordusu Afgan ve Özbeklere galip gelmiştir. Gürcü birlikleri Azad Han'ın ordusuna da saldırmış ve Azad Han direniş gösteremeyerek firar etmiş böylece top, cephan ve hayvanlarını Gürcü birlikleri zapt etmiş sonrasında da Tiflis hanının yanına geri dönmüşlerdir. Azad Han'ın Bayezid civarında düşmana karşı zarar görmesi ve yenik düşmesi üzerine idareciler ve bilhassa Van kadısı İstanbul'dan takviye ve bölgenin istihkâmının sağlanmasını istemişlerdir (BOA. C. HR. 29/1448-3).

Gürcülerin Azad Han'a karşı kazandıkları başarı bölgedeki dengelerin takip edilmesini zorlaştırdığı gibi bazı İran ve Kafkas toplulukları ile beylerin çatışmalara girmesine sebep olmuştur. 1753'te Gürcüler İran ile anlaşmaya varmışlardır. Afganların da İran ile Aras nehrinin kuzeyinde askerî harekâta bulunmamaları konusunda anlaşmışlardır. 1760'ta da Azad Han, Kerim Han Zend tarafından yenilgiye uğratılmıştır (Lang 1957: 148-153). Gürcülerin, Afgan ve Özbeklere karşı saldırısı ve buna benzer ihtilallerin başarısı ile Bayezid sancağının da tehlikeye düşeceği Bayezid mutasarrıfı, kadı ve ahali tarafından bildirilmiştir. Durumun doğrudan İstanbul'a şikâyet edilmesi Erzurum eyaleti idarecilerinin de artık yetersiz olduğunu göstermektedir. Çünkü bölge ile ilgili kargaşa hususunda Erzurum valisine birçok kez malumat verilmiş ve yardım istenmişti (BOA. C. HR. 29/1448-1).

Bu olaylar cereyan ederken Osmanlı Devleti ile İran arasında sınır mesafelerinin korunması ve sınır hattına taarruz edilmemesi şartlarına dair bir anlaşma yapılmış ve bu

şartlara uyulmaması halinde cezalandırmanın söz konusu olacağı üzerinde durulmuştur. Bu hususta özellikle Van civarındaki beldele ve Bayezid civarındaki mutasarrıflara, Azerbaycan tebaasına özellikle bölgenin imarı için fermanlar gönderilmiştir (BOA. C. HR. 29/1448-4). İran'dan Osmanlı topraklarına bilhassa serhat şehirlerine firar edenlerin sınır güvenliği üzerine yapılan akde uymamaları iki devlet arasında gerginlik sebebi olacaktı. Bayezid'e komşu olan Malazgird Beyi Nuh Bey ile Sebki aşireti beyi Hüseyin Ağa'nın sınırda çıkardıkları huzursuzluklar ile Bayezid sancağı kasaba ve köylerine baskı ve yağma hareketleri bölgede büyük bir güvensizliğe sebep olmaktaydı. Bu beylerin hareketleri sadece Bayezid sancağına değil aynı zamanda İran civarında Hoy, Çors, Tebriz, Nahcivan ve Revan'dan gelen tüccara da darbe vurmaktaydı. Bu beylerin ticaret yapan gruplara müdahalesi ve kimi zaman taarruz ile zararları ticareti olumsuz etkilemekteydi. Tüccar zümresinin eşyalarının gaspı, kimi tüccarın katledilmesi bölgedeki ticareti gölgeleyen en önemli problemlerdi. Bu problemler ise sadece Osmanlı yerel idarecilerinin değil İran sınır hâkimlerinin de öncelikli gündeminde yer almaktaydı (BOA. C. HR. 29/1448-5). Malazgird sancağında Sebki ve birkaç aşiret topluluğunun yağma hareketleri Erzurum valisine bildiriliyor ve bu doğrultuda önlemler alınıyordu (BOA. C. HR. 29/1448-3).

Ağustos 1796 tarihlerine gelindiğinde en azından İran açısından asi Türkmen gruplarının yenilgiye uğratıldığı söylenebilir. İran şahının Tebriz Beylerbeyi Hüseyin Han'a gönderdiği mektupta Tahran'ın alındığı, Esterabad ve çevresine asker sevk edilip asilerin katledilerek mallarına el konulduğu, İmam Kulu'nun teslim alındığı, Özbek ve Afgan baskılarına uğrayan tebaanın güvenliğinin sağlandığı bildirilmektedir (BOA. HAT. 813/37253-1). Ancak Rus yayılımı sonrası ağır vergilere maruz kalan Özbek ve diğer Türkmen toplulukları vergi vermemek şartıyla teker teker bölge hanlarına tabi olmuş ve bu şekilde dağılmışlardır. Türkistan beyleri ittifak kurma çabasına girmiş olsalar da daha sonraki süreçte bu ittifak ve direnişler fazla sürmemiş Çin tehlikesi biraz olsun ortadan kalkınca bu topluluklar bölgede yine bir iktidar mücadelesine girmişlerdir. Bu sırada güneyde Hindistan'da Fransızları yenilgiye uğrattıp tek başına kalabilen İngilizler ile kuzeyde hareketlenen Ruslar istilâlara başlamıştı (Togan 1981: 208-211). Rusların Türkistan'ı istilâları ve Türkistan içlerine yayılmaları XIX. yüzyılda bölgenin nüfus, ekonomi, kültür ve tarihinde derin izler bırakarak XIX. yüzyıldan günümüze kadar olan araştırmalara damgasını vurmuştur (Güngör 2024: 298)

Sonuç

Osmanlı İran ilişkileri, yalnızca iki merkezi devletin politikaları ile değil, sınır bölgelerinde yaşayan yerel toplulukların faaliyetleri ile de şekillenmiştir. Osmanlı İran ilişkilerinde farklı siyasi ve etnik grupların isyan hareketleri ve taraftar tutumları belirleyici, çoğu defa da yıpratıcı olmuştur. İran'daki bölge koşulları ve özellikle XVI. yüzyılın başındaki Babür ve Safevî baskıları Özbek ve Afganların asi hareketlerinin sebeplerindendir. Diğer

XVII. ve XVIII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı-İran Münasebetlerinde Afgan ve Özbek Meseleleri taraftan bölgedeki huzursuzluklar ve hükümdar değişiklikleri bu halkların dağınık bir şekilde yaşamalarının önemli nedeni sayılır.

XVIII. yüzyılın ortalarında özellikle Afgan isyanlarının İran iç siyasetini zayıflatması, Osmanlı'nın sınır güvenliğini artırmaya yönelik yeni stratejiler geliştirmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Afgan ve Özbek unsurlarının Osmanlı-İran sınır meselesindeki rolleri, dönemin uluslararası ilişkilerini sadece büyük güçler bağlamında değil, aynı zamanda yerel dinamikler çerçevesinde de anlamaya imkân sağlamaktadır.

Temeli XVII. yüzyılın başında atılmakla beraber XVIII. yüzyılın ortalarında İran'da başkaldıran Özbek ve Afganlar İran'a sınırı olan Bayezid ile Malazgird gibi Osmanlı Devleti sancaklarının güvenliğini ve huzurunu büyük oranda tehdit etmiştir. İran bölgede Özbek ve Afganlarla mücadele ederken Osmanlı Devleti de kendi açısından sınır bölgelerini koruma adına tedbirlerini almaya çalışmıştır. Burada yerel idarecilerin uyarıları oldukça önemlidir. Bir taraftan İran toplulukları ile Osmanlı sınırındaki aşiret ve eşkiya gruplarının başıboş hareketleri diğer taraftan Gürcistan'ın sert tutumu Osmanlı Devleti'nin kimi zaman anlaşma yolunu seçmesine kimi zaman acımasız tedbirler almasına neden olmuştur. Çünkü bölgenin sükûneti ya sulh ile çözülecek ya da çözülmezse zarar ve ziyan kaçınılmaz hale gelecekti. Osmanlı Devleti çoğunlukla sulh yolu ile bölge problemlerini çözmeye çalışmıştır.

Bölge istiklali tehlikeye düştüğünde bir Afgan-Türkmen iş birliğiyle de karşılaşılır. Ancak Rusya, Çin ve eş zamanlı olarak Fransız ve İngilizlerin bölgedeki sosyal, askeri ve idari müdahaleleri zaten kendi içinde istikrarı sağlayamamış olan bölge topluluklarının etkin bir güç oluşturmaya olanak sağlayamamıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Hariciye (C. HR.): 29/1448. (H. 07. 01. 1165/M. 26. 11. 1751).

Hatt-ı Hümayun (HAT.): 813/37253. (H. 30. 01. 1211/ M. 05. 08. 1786).

Hatt-ı Hümayun (HAT.): 1397/56118. (H. 29.12. 1204/M. 09. 09. 1790).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e.): 640/5-a. (H. 29.11.1058/M. 14. 01.1649).

Telif-Tetkik Eserler

Alpargu, Mehmet. 2007. "Özbekler". ss. 119-121 içinde TDVİA. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları.

Aydoğmuşoğlu, Cihat. 2015. Safevî Devleti Tarihi (1501-1736), Ankara: Kimlik Yayınları.

Çelik, Remziye. 2022. "Şeybânîlerin Kuruluşunda Çevre Devletlerle Mücadeleleri". Türk Dünyası Araştırmaları 130(257): 287-308.

Erman, Kubilayhan. 2017. Afganistan'da Sovyet Nüfuzu ve İşgali. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Gökçay, Kemal ve Adem Levent. 2025. "Afganistan ve Uğradığı İşgaller Karl Polanyi'nin Çifte Hareket Kavramıyla Açıklanabilir mi?". *Tarih ve Toplum Dergisi* 15(1): 94-122.
- Gündüz, Tufan. 2008. "Safevîler". ss. 451-457 içinde TDVİA. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları.
- Güngör, Ebubekir. "Rus Salnamelerine Göre Türkistan Askerî Valiliği'nde Nüfus Hareketleri (1867-1917)". *Belleten* 88(311): 297-339.
- İzzî Süleyman Efendi. 2019. *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752)*. (haz. Ziya Yılmaz). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kütükoğlu, Bekir. 1993. *Osmanlı- İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Lang, D. M. 1957. *The Last Years of the Georgian Mpnarshy (1658-1832)*. New York: Columbia University Press.
- Orat, Jülide Akyüz ve Sibel Orhankazi. (2015). "Osmanlı Doğu Sınırında Aşiretlerin sınır Göçleri ve Eşkıyalık Faaliyetleri". *Kafkaslar Özel Sayısı III, Yeni Türkiye/73*: 672-686.
- Öztürk, Bülent. (2017). *Turkey-İran Border Relations In The Scope Of Border Security*. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 2(2), 32-43. <https://doi.org/10.26899/inciss.41>
- Rızâ Şabânî. 2002. "Efşâriye ve Zendiye Döneminde (H. 1135-1210/M. 1723-1796) Osmanlı- İran İlişkileri". *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*: 79-86.
- Roux, Jean-Paul. 2005. *Türklerin Tarihi*. (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan-Özcan) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Saray, Mehmet. 1988. "Afganistan". ss. 401-408 içinde TDVİA. C. I. İstanbul: TDV Yayınları.
- Saray, Mehmet. 2006. *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Saray, Mehmet. 2017. *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları (1775-1875)*, Ankara: TTK.
- Sarıkcıoğlu, Melike. 2013. *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara: TTK.
- Soofizadehi Abdolvahid. 2020. *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri*. Ankara: TTK.
- Şimşir, Sebahattin. 2018. *Türk Dünyası Tarihi*. İstanbul: Post Yayınları.
- Togan, A. Zeki Velidî. 1981. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Uçar, Fuat. 2009. *Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. 2011. *Osmanlı Tarihi*. C. III. Ankara: TTK.
- Ülker, Halil. 2019. *Osmanlı Özbekistan Siyasi İlişkileri (1514-1873)*. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8(4): 3977-4006.
- Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi. 2007. *Subhî Tarihi*. (haz. Mesut Aydın). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yazıcı, O. 2022. *Safevîlerin Yıkılışından Sonra İran'da İlk Osmanlı Afgan İlişkileri*. *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 1(1): 1-20.

